

ΡΟΖΑΣ ΙΜΒΡΙΩΤΗ

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Α. Η ΔΙΑΛΕΧΤΙΚΗ ΤΟΥ ΗΓΕΛ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1933

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ Μ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ ΚΑΙ ΣΙΑΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΡΙΔΗΣ

ΡΟΖΑΣ ΙΜΒΡΙΩΤΗ

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Α΄. Η ΔΙΑΛΕΧΤΙΚΗ ΤΟΥ ΗΓΕΛ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1933

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ Μ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ ΚΑΙ ΣΙΑΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΙΤΣΙΟΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΗΣ ΜΗΤΕΡΑΣ ΜΟΥ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κάθε μεθοδολογική συζήτηση γεννᾶ ἀντιπάθεια στὸν ἀναγνώστη σήμερα καὶ νομίζεται ἀπὸ πολλοὺς κόπος χαμένος. Ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει, βεβαιώνουν, εἶναι τὸ «τί», ὄχι τὸ «πῶς». Στὴ φιλοσοφία προπάντων αὐτὴ ἢ περιφρόνηση γιὰ τὴ μεθοδολογία μεγάλωσε πολὺ τώρα τελευταῖα, γιὰτὶ ὅλες οἱ σχετικές της ἔρευνες δὲν ἔβγαλαν ὠρισμένα καὶ καθαρὰ πορίσματα. Χάνεται κανεῖς, ἐπιμένουν, σὲ ἀφηρημένες ἔννοιες, σὲ λογικὰ κατασκευάσματα καὶ ἀφήνει νὰ τοῦ ξεφεύγει ἴσα ἴσα ἐκεῖνο ποὺ ζητεῖ, ἢ «συγκεκριμένη ζωὴ».

Ἄν θέλουμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὴν ἀντίληψη αὐτὴ, θὰ τὴν ἀντικρίσουμε σὰν προσπάθεια ποὺ κάνουν γιὰ νὰ ξεπεράσουν τὴ νοησιαρχία. Ἡ πολεμικὴ αὐτὴ γίνεται «στ' ὄνομα τῆς ζωῆς». Γυρεύουν νὰ γκρεμίσουν κάθε θεωρία γιὰ τὴ ζωὴ ποὺ στηρίζεται μόνο στὴ νόηση. Δίνω μερικὰ χτυπητὰ συνθήματά τους. Ἡ ζωὴ εἶναι τὸ πηγαῖο, τὸ ἄμεσο, τὸ ποικίλο, καὶ σὰ ζητοῦμε νὰ τὴ συλλάβουμε μὲ λογικὰ κατασκευάσματα δὲ μᾶς μένει ἄλλο παρὰ μόνο ὁ ἴσκιος της... Μέσα στὶς ἀλύγιστες, σταθερὲς ἔννοιες δὲν μπορεῖ νὰ χωρέσει ἢ ἀληθινὴ γένεση μὲ τὴν ἀδιάκοπη ροὴ της. Ἡ πραγματικότητα μὲ τὶς συχνὲς ἀντιθέσεις, τὴν κίνησή της, τὸν παλμὸ της, χάνεται μέσα στὶς λογικὲς διαιρέσεις καὶ στοὺς ὀρισμούς... Οἱ διάφορες λογικὲς μέθοδοι εἶναι μονάχα γεφύρια, ἴσως θαυμάσια γεφύρια, ποὺ κυλᾶ ὅμως κάτωθι τους τὸ ρεῦμα τῆς ζωῆς χωρὶς νὰ μπορούμε νὰ τὸ ἀγγίξουμε... Ἡ ἐπιστῆμη γενικὰ εἶναι τὸ δεύτερο χέρι ἀπ' ὅπου ἔχει χαθῆ τὸ πηγαῖο, τὸ ἄμεσο, τὸ πρωταρχικό. Ὅλα αὐτὰ τὰ λογικὰ κατασκευάσματα, κάθε διανοητικὴ σύλληψη, μᾶς ἀποξενώνουν ὀλωσ-

διόλου ἀπὸ τῆ ζωῆ. Καὶ γιὰ νὰ τελειώνω, ἀναφέρω τὴν περίφημη ἐρώτηση τοῦ Nietzsche: Soll nun das Leben über die Wissenschaft herrschen oder das Erkennen über das Leben?

Καταδικάζουν λοιπὸν τὶς λογικὲς κατασκευὲς καὶ ζητοῦν νὰ τὶς ἀντικαταστήσουν μὲ τὴν ἄμεση ἐποπτεία, τὴν ἐνόραση. Ἡ ἀντίθεση αὕτη, ποὺ τὴν εἶχαν δυναμώσει ἡ δαρβινιστικὴ βιολογία, ἡ βουλησιαρχικὴ ψυχολογία, ὁ πραγματισμός, ἡ ἐνόραση τοῦ Bergson, γίνεται ἀκόμα μεγαλύτερη ὕστερα ἀπὸ τὸν παγκόσμιον πόλεμον. Μαζὶ μὲ τόσες ἄλλες ἀξίες ἔσβησε καὶ ἡ πίστις στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴ μεθοδολογία της.

Πῶς θὰ δικαιολογήσουμε ὅμως αὕτη τὴν πολεμικὴν; Μποροῦμε νὰ περιφρονήσουμε κάθε μέθοδο γενικά; Πῶς θὰ πλησιάσουμε μὲ κάποιον τρόπο τὸ νέο ἀντικείμενον ἢ τὸ νέο πρόβλημα ἢ ἀκόμα καὶ τὸ παλιὸ ποὺ μένει ἄλυτον εἴτε στὴν ἐπιστήμη εἴτε στὴ φιλοσοφία; Εἶναι σωστὸ πῶς ὁ ὀρθολογισμὸς ἐπειδὴ προχωρεῖ μ' ἔννοιες καὶ δουλεύει μονάχα μ' αὐτές, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ μᾶς ὀδηγήσει, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, στὸ κενόν. Μᾶς εἶναι ὡς τόσο δυνατὸ νὰ προχωρήσουμε μόνο μὲ τὴν ἄμεση ἐποπτεία, μὲ τὴν ἐνόραση; Γιὰ νὰ διατυπώσουμε τὶς ἐποπτεῖες μᾶς εἶναι ἀπαραίτητες οἱ ἔννοιες, καὶ πάλι γιὰ νὰ σχηματίσουμε τὶς ἔννοιες χρειάζονται οἱ ἐποπτεῖες.

Ἡ βασικὴ ὅμως δυσκολία ὑπάρχει πάντοτε. Καὶ μόνο αὕτη ἡ προσπάθεια νὰ διατυπώσουμε, νὰ συλλάβουμε τὸ πολυποίκιλον, τὸ πλούσιον, τὸ ἄμεσον ποὺ τὸ λέμε ζωὴ, ἔχει μέσα της τὴν ἀντίφασιν. Γιατὶ τὸ ζωντανόν, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὰ πράγματα, δὲ δέχεται τὴ διατύπωση, δηλ. κάτι τὸ ἀμετάβλητον καὶ μόνιμον. Ζωὴ καὶ μορφή εἶναι ἀντιφατικά. Καὶ ὅμως τὴν ἀντίφασιν αὕτη τὴν κλείνει μέσα της ἡ ζωὴ, ὅπως λέγει ὁ G. Simmel¹. «Ἡ ζωὴ, ἐπειδὴ στὴν οὐσία της εἶναι ἀνησυχία, ἐξέλιξις, ἀδιάκοπη ροή, πολεμᾷ πάντοτε τὰ ἴδια της τὰ γεννήματα ποὺ ἔχουν ἀποκρυσταλλωθῆ καὶ δὲν ἀκολουθοῦν τὴν ἀνάπτυξίν της. Ἐπειδὴ ὅμως πάλι ἡ ἴδια ἡ ζωὴ δὲν

¹ Der Konflikt der modernen Kultur, 1918, σ. 7.

μπορεῖ νὰ φανερωθῆ παρὰ μόνο μὲ κάποιες μορφές, γι' αὐτὸ παρουσιάζεται σὲ μᾶς ἡ ἀδιάκοπη πορεία τῆς σὰν παραμέρισμα τῆς παλαιᾶς μορφῆς ἀπὸ μιὰν ἄλλη νέα. Ἡ παντοτινὴ μεταβολὴ μᾶς δείχνει τὴν ἀπειρὴ γονιμότητα τῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ τὴ βαθιὰ ἀντίφραση ποὺ ἔχει ἡ αἰώνια τῆς γένεση πρὸς τὸ ἀντικειμενικὸ κῦρος καὶ τὴν αὐτοσυντήρηση τῶν μορφῶν τῆς. Ἡ ζωὴ κινεῖται ἀπὸ τὴ φθορὰ στὴ γένεση καὶ ἀπὸ τὴ γένεση στὴ φθορά».

Τὸ πρόβλημα εἶναι: Μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε λογικὰ τὴ ζωὴ, χωρὶς νὰ φτάσουμε σὲ κενὰ σχήματα καὶ νὰ τὴ θανατώσουμε;

Ὡς τὰ σήμερα ὑπάρχουν γιὰ τὴ λογικὴ διατύπωσὴ τῆς δυὸ μόνο δρόμοι ποὺ τοὺς ἀνοίξε τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, οἱ δυὸ μεγάλοι φιλόσοφοι ὁ Ἡράκλειτος καὶ ὁ Παρμενίδης.

Ὁ πρῶτος ἐνίωσε βαθύτατη ἀμφιβολία γιὰ τὰ πορίσματα ὅπου εἶχε κατασταλάξει ἡ προηγούμενὴ του φιλοσοφία. Οἱ παλαιότεροι φιλόσοφοι γιὰ νὰ ἐννοήσουν τὴ φύση ποὺ ἀλλάζει καὶ παίρνει χίλιες μορφές χρειάζονταν μιὰ τάξη, μιὰ ἐνότητα. Ἐφτασαν λοιπὸν ὅλοι νὰ παραδεχτοῦν τὴν ἀκόλουθη θέση: Ὑπάρχει ἓνα ὄν αἰώνιο καὶ ἀμετάβλητο, μιὰ βασικὴ ὕλη ποὺ φανερώματά τῆς εἶναι ὅλες οἱ μεταβολές. Τὸ ἀμετάβλητο αὐτό, ἡ ἀρχικὴ ὕλη, ἦταν γιὰ τὸν ἓνα τὸ νερό, γιὰ τὸν ἄλλον ὁ ἀέρας κλπ.

Ὁ Ἡράκλειτος ἀπορεῖ καὶ συλλογίζεται, τί ἀναγκάζει νὰ δεχτῆ κανεὶς μιὰ βασικὴ οὐσία; Κι ἂν αὐτὴ δὲν ὑπάρχει, τί μένει ἀπὸ τὴ σύγχρονή του φιλοσοφία; Καμιὰ βέβαια ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀρχές, οὔτε τὸ νερὸ οὔτε ὁ ἀέρας οὔτε ἡ φωτιὰ κλπ. δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ πρώτη βάση γιὰ τὶς ἄλλες, τὸ μόνο ποὺ μένει εἶναι μιὰ σχέση. Ὅλα ἀλλάζουν ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν πραγματικὰ κάτι ἐνιαῖο, μόνιμο, παρὰ μόνο ἡ μεταβολή.

Ὁ Ἡράκλειτος στηρίζεται ἀκόμα καὶ στὸ νόμο τῶν ἀντιθέσεων ποὺ δίδασκε ἡ παλαιότερη φιλοσοφία καὶ συλλογίζεται μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο. Ἄν ἡ πρόοδος στὴ φύση γίνεται πραγματικὰ μὲ τὴν ἀντίθεση, δηλ. τὸ κάθε τι ἀλλάζει καὶ γίνεται τὸ ἀντίθετό του, βέβαια δὲν μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ μόνιμο, γιὰ σταθερὸ ὄν, γιὰ τὴν οὐσία κάποιας ὕλης. Στὸ βάθος δὲν «ὑπάρχει τοῦτο τὸ πράγμα»,

παρὰ βρίσκεται σὲ ἀδιάκοπη γένεση. Αὐτὴ ἢ μεταβολὴ πρέπει νὰ εἶναι τὸ μόνο πραγματικό.

Ὁ φιλόσοφος αὐτὸς λοιπὸν ἐναντιώνεται στὴν ἔννοια τῆς οὐσίας, στὸ μόνιμο καὶ ἀμετάβλητο, καὶ θέτει γιὰ ἀρχὴ ἓνα σχῆμα καθαρὰ νοητικό: «τάδε γὰρ μεταπεσόντα ἐκεῖνά ἐστι, καὶ κεῖνα πάλιν μεταπεσόντα ταῦτα»¹. Τὸ μόνο πραγματικό καὶ μὲ κῦρος θὰ εἶναι αὐτὴ ἢ καθαρὴ πορεία τοῦ γίνεσθαι: «Ἔστι μὲν γὰρ οὐδέποτε οὐδέν, ἀεὶ δὲ γίγνεται» (Θεαίτ. 152 D) «πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει» (Κρατύλ. 402 A), ὅπως διατυπώνονται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα οἱ στοχασμοὶ τοῦ Ἡράκλειτου. Αὐτὴ ἢ «ρευστὴ ἔννοια» ἦταν τὸ τεράστιο βῆμα, ἢ τολμηρὴ ἐπινόηση ποὺ ἔκονε ὁ δάσκαλος ἀπὸ τὴν Ἐφεσο. Σβῆνει τὴ χειροπιαστὴ ὕλη ποὺ ἔβαλαν οἱ ἄλλοι γιὰ πρώτη ἀρχὴ τοῦ κόσμου καὶ θέτει ἓνα σχῆμα καθαρὰ νοητικό.

Ὁ Παρμενίδης τὸ ἐναντίο, δὲ δέχεται βέβαια οὔτε αὐτὸς τίς παλαιότερες διδασκαλίες, ἀλλὰ δὲ θέλει καὶ νὰ ἐξαφανιστῇ κάθε γνώση. Φοβᾶται πὼς μὲ τοῦτο τὸ νοητικὸ σχῆμα ποὺ παίρνει γιὰ βάση τὴ γένεση, τὴν αἰώνια μεταβολή, ἢ γνώση θὰ εἶναι ἀκατόρθωτη. Ζητεῖ λοιπὸν κάτι σταθερό, κάτι μόνιμο καὶ τὸ βρίσκει μέσα στὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιας. Γι' αὐτὸν τὸ φιλόσοφο τώρα ἢ γένεση, ἢ κάθε κίνηση εἶναι κάτι ἀδιανόητο, γεμάτο ἀντίφαση. Καὶ γι' αὐτὸ ἴσως ἀναγκάζεται νὰ δεχτῇ πὼς μόνο τὸ μόνιμο, τὸ στατικό, εἶναι νοητό. Ὑποστηρίζει τὸ ἐνιαῖο, τὸ ἀκίνητο τοῦ εἶναι: «ὡς ἀγέννητον ἔον καὶ ἀνώλεθρόν ἐστιν, οὐλον μουνογενές τε καὶ ἀτρεμές ἢ δ' ἀτέλεστον, οὐδὲ ποτ' ἦν οὐδ' ἔσται, ἐπεὶ νῦν ἔστιν ὁμοῦ πᾶν, ἐν ἑξυνεχές· τίνα γὰρ γένναν διζήσεαι αὐτοῦ; οὐδὲ διαιρετόν ἐστιν, ἐπεὶ πᾶν ἐστιν ὁμοῖον....»². Ἀντίθετα πρὸς τὸ «μὴ ὄν», δίνει στὸ ὄν τὰ ἀκόλουθα γνωρίσματα. Οὔτε γεννιέται, οὔτε πεθαίνει, δὲν ἔχει οὔτε ἀρχὴ οὔτε τέλος, εἶναι κάτι ὅλο μὲ συνοχὴ καὶ ἀδιαιρετο, ἀκίνητο καὶ ἀμετάβλητο, κάτι νοερὸ ποὺ μόνο ὁ νοῦς μπορεῖ νὰ τὸ συλλάβει, γιὰτὶ εἶναι ὁλωσδιόλου τὸ ἴδιο μὲ τὴ νόηση.

¹ Diels, *Fragmente der Vorsokratiker*, ἀπ. 88.

² Ἰδίο ἔργο ἀπ. 83.

Ἐκ τῆν ἀρχὴν λοιπὸν ἡ λογικὴ διατύπωση τῆς ζωῆς ἀκολουθεῖ γενικὰ δύο δρόμους, τὸν ἐξελικτικὸν (Ἡράκλειτος) καὶ τὸ στατικὸν (Παρμενίδης).

Στὴ μελέτη μου αὕτη θὰ καταγίνω μὲ δύο μετακαντιανὲς προσπάθειες τοῦ Hegel καὶ τοῦ Rickert, γιὰ νὰ δοῦμε ποῦ φτάνουν οἱ δύο αὐτὲς διαφορετικὲς διδασκαλίαι καὶ τί κατορθώνουν στὴ λογικὴ σύλληψη τῆς ζωῆς.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΔΙΑΛΕΧΤΙΚΗ ΤΟΥ HEGEL

Α'. ΟΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

Δὲ νομίζω πὼς χρειάζεται νὰ παρουσιάσω ἐδῶ ὅλες τὶς ἐπιρροὲς ἢ νὰ κάνω πλατιά ἱστορικὴ τοποθέτησι γιὰ τὸ σύστημα τοῦ Hegel. Αὐτὴ ἡ ἔκθεσι θὰ μ' ἔφερνε πολὺ μακριὰ καὶ θὰ φόρτωνε πολὺ τὸ θέμα χωρὶς νὰ τὸ φωτίσει καὶ πολὺ. Μοῦ φαίνεται ὅμως ἀπαραίτητο ν' ἀντικρίσουμε τὶς βασικὲς ἀντιλήψεις ποὺ στήριξαν ὁλόκληρο τὸ σύστημα. Ἀπὸ τὴ συζήτησι αὐτὴ κατὰ τὴ γνώμη μου θὰ νιώσουμε τὴ μέθοδο, θὰ φανῆ ἡ ἀξία της, ἀλλὰ θὰ ἐξηγηθοῦν μαζὶ καὶ οἱ ἀδυναμίες της. Γιατί, ὅταν στὴ βάση ὑπάρχουν συστηματικὰ ἐλαττώματα, κολοβώνεται καὶ ἡ μέθοδος, ὅσο καὶ νὰ εἶναι τὸ περίτεχνο ἔργο μιᾶς μεγαλοφυΐας. Κι οὔτε μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀλλιῶς, ἐπειδὴ κάθε μέθοδος γεννιέται καὶ μεστῶνει μέσα στὸ σύστημα καὶ οἱ βάσεις του καθορίζουν καὶ κανονίζουν τὴν ὑφή της. Νομίζω μάλιστα πὼς κάθε κακομεταχείρισι στὴ μέθοδο δείχνει τὴν προσπάθειαν ποὺ γίνεται νὰ σκεπαστοῦν καὶ νὰ κρυφτοῦν οἱ βασικὲς ἀδυναμίες.

Ὁ Hegel συμπληρώνει τὸ ἔργο τοῦ Fichte καὶ τοῦ Schelling. Ἔτσι τελειώνεται τὸ οἰκοδόμημα τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ὁ Fichte, ὅπως εἶναι γνωστό, ξεκίνησε ἀπὸ τὸ «ἐγώ». Ἐπειδὴ ὅμως στὸ βάθος δὲν τὸν ἐνδιαφέρει παρὰ μόνο τὸ ἠθικὸ πρόβλημα, δὲν

προχωρεί ούτε βήμα έξω απ' αυτό. Δεν καταγίνεται διόλου με τα προβλήματα, πώς στέκεται ο άνθρωπος σαν πνευματικό όν απέναντι στον αντικειμενικό κόσμο, ποιά είναι η σχέση του μ' αυτόν.

Τò ἐναντίο ὁ Schelling παραμερίζει τὸ ἐγὼ καὶ τὸν ἐνδιαφέρει ἡ φύση με ὅλη τὴν ἀλυσίδα τῶν μορφῶν τῆς. Τὸ ἐγὼ χάνεται μέσα στὴ γενικώτερη πρόοδο τῶν μορφῶν καὶ εἶναι κι αὐτὸ ἓνα σκαλοπάτι πού βοηθεῖ στὴν παρατέρα ἀνάπτυξη. Ἡ θέση αὐτὴ εἶναι ὁλοσδιόλου ἀντίθετη με τὴν προηγούμενη τοῦ Fichte. Ἐδῶ πρὶν ἀπὸ τὴ συνείδηση ὑπάρχει τὸ πνεῦμα πού δὲν ἔχει ἀκόμα συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του.

Ὁ Hegel ζήτησε τὴ σύνθεση. Οἱ δυὸ προηγούμενες ἀντίθετες προσπάθειες τοῦ δείχνουν τὸ δρόμο. Ἡ λογικὴ του συμπλήρωσε τὴ θέση πού ἔμενε ἀνοιχτὴ στὸ γερμανικὸ ἰδεαλισμό. Προσπάθησε νὰ ξεπεράσει τὸ δυϊσμὸ τοῦ «νοεῖν» καὶ τοῦ «εἶναι». «Ὁ ἔσχατος σκοπὸς καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς φιλοσοφίας εἶναι νὰ συμβιβάσει τὴ νόηση με τὴν πραγματικότητα»¹. Ἀπὸ τὰ πρῶτα του βήματα ἔνιωσε βαθύτατα τὴν ἀνάγκη αὐτὴ καὶ ἀγωνίστηκε νὰ συνταιριάξει τὴν ἔννοια καὶ τὴ ζωὴ. Τὸν ἀγῶνα του τὸν ἐκφράζει πολὺ καλὰ ἡ ζωντανὴ εἰκόνα πού μᾶς δίνει ὁ Dilthey γιὰ τὸ νεαρὸ Hegel: «Ξαφνίζεται ὁ ἀναγνώστης ἅμα βλέπει πὼς αὐτὸς ὁ γνωστότατος σὲ ὅλους «πανλογιστὴς» εἶχε σταθῆ στὴ νεαρή του ἡλικία πολὺ πιὸ κοντὰ ἀπὸ κάθε ἄλλο φιλόσοφο τῆς ἐποχῆς του σὲ κείνο πού ζητεῖ καὶ προσπαθεῖ ἡ σύγχρονη φιλοσοφία τῆς ζωῆς (Lebensphilosophie) καὶ ἡ ἐνορατικὴ διδασκαλία (Intuitionismus). Θὰ τοῦ φανῆ παράξενο πὼς ἡ ψυχικὴ ἐμπειρία καὶ ἡ νόηση εἶναι γιὰ τὸ νεαρὸ Hegel ἓνα καὶ ἀδιαίρετο· καὶ ἀκόμη θὰ παραξενευτῆ πὼς αὐτὸς ἔβαλε ὅλη τὴ δυναμὴ του γιὰ νὰ διατυπώσει λογικὰ τὴ ζωὴ πού δίνεται στὴ συνείδηση με τρόπο ἄμεσο, ἐμπειρικό»².

Πραγματικὰ ζήτησε ὁ Hegel ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ ὑπερνικήσει τὸ δυϊσμὸ πού δημιουργεῖ τὴν ἀποξένωση τοῦ νοεῖν καὶ τοῦ εἶναι.

¹ Gesch. d. Phil.; III (Werke τ. XV, 2η ἐκδ., Βερολίνο 1844), σ. 617.

² Dilthey, Jugendgeschichte Hegels. Ges. Schr. IV, 138.

Εἶχε τὴν ἀξίωση ν' ἀντικαταστήσει τὴν παλιὰ τυπικὴ λογικὴ μὲ μιὰν ἄλλη νέα, τὴ λογικὴ τοῦ Εἶναι. Στὴν πρώτη ἡ ἔννοια εἶναι μόνιμη, ἀμετάβλητη καὶ γι' αὐτὸ ἀνίκανη νὰ βοηθήσει στὴν προσπάθειά του. Καταλαβαίνει βέβαια, πὼς ποτὲ ἡ ἔννοια δὲ θὰ μπορεῖ νὰ εἶναι «ὁμολογη» μὲ τὴν ἐποπτεία, γιατί ἡ οὐσία της ἡ ἴδια, δηλ. νὰ εἶναι λογικὸς ὁρισμὸς, δὲν τῆς τὸ ἐπιτρέπει. Ἡ ἐποπτεία εἶναι κάτι ζωντανό, ἐνῶ ἡ ἔννοια εἶναι κάτι ἀποκρυσταλλωμένο. Ὅμως ἡ παλιὰ ἔννοια, ὅπως τὴν καθορίζει καὶ τὴ διατυπώνει ἡ τυπικὴ λογικὴ, εἶναι ἀδύνατο νὰ πετύχει τὸ ἔργο της, δηλ. νὰ προσαρμοστῆ στὴν ἐποπτεία, νὰ τὴν ἀποδώσει. Ἐπειδὴ ἡ τελευταία εἶναι ποικίλη καὶ ὀλοένα ἀλλάζει περιεχόμενο, πρέπει καὶ ἡ ἔννοια, γιὰ νὰ τὴ συλλάβει καὶ νὰ τὴν ἐξετάσει ἀπ' ὅλες τὶς πλευρῆς, νὰ παρακολουθεῖ αὐτὴ τὴν κίνηση, τὴ ροή, πρέπει κι αὐτὴ νὰ γίνεи μεταβλητὴ καὶ κινητὴ. Ὅπως λέγει ὁ B. Croce¹: «Ζητεῖ ὁ Hegel νὰ βρῆ μιὰ νοητικὴ μορφή εὐκολοκίνητη ὅπως ἡ κίνηση, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ παίρνει μέρος στὴ ζωὴ τῶν πραγμάτων καὶ νὰ αἰσθάνεται «τὸν παλμὸ τῆς πραγματικότητος» καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ δίνει πάλι πίσω λογικὰ τὸ ρυθμὸ τῆς κίνησης χωρὶς νὰ τὸν καταστρέψει ἢ νὰ τὸν ψευτίσει». Τὸ θαυμάσιο λοιπὸν εὔρημα τοῦ Hegel εἶναι αὐτὴ ἡ «ἔννοια τῆς ἔννοιᾶς», ἡ «κινούμενη ἔννοια». Σὲ κάθε βῆμα της θὰ ξαναδουλεύεται, θὰ ξαναπλάθεται, ἐνῶ θὰ καταλεῖ τὴν προηγούμενη μορφή της. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐπαναστατικὴ λογικὴ ποὺ ὁ ἴδιος τῆς δίνει τὸν ἀκόλουθο ὁρισμὸ²: «Ἡ λογικὴ κλείνει μέσα της τὶς ἔννοιες, ὅσο αὐτὲς εἶναι τὸ πρᾶγμα καθαυτό, ἢ περιέχει τὸ πρᾶγμα καθαυτό, ὅσο αὐτὸ τὸ ἴδιο εἶναι ἡ καθαρὴ νόηση».

Ἄς δοῦμε τὶς βάσεις ποὺ στηρίζεται ἡ λογικὴ τοῦ Hegel. Στὸ δυῖσμὸ ἡ νόηση βρίσκεται σὲ τέλεια ἀντίθεση μὲ τὸ ὄν. Τὸ νοεῖν στέκει ὀλωσδιόλου ξεχωριστὸ καὶ ἀνεξάρτητο ἀπέναντι στὸ

¹ Lebendiges und Totes in Hegels Philosophie (Γερμανικὴ μετάφραση τοῦ K. Büchler), σ. 173.

² Wissenschaft der Logik (Werke III, Βερολίνο 1833), σ. 35.

Εἶναι. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὅμως ἀποξενώνεται γιὰ τὸν ἴδιο λόγο τὸ Εἶναι καὶ γίνεται καὶ αὐτὸ ἀνεξάρτητο. Ἀπέναντι στὴν ἔννοια στέκει ἡ «ἑτέρα φύσις τοῦ εἶδους»¹.

Ὁ ἀπόλυτος ὀρθολογισμὸς γιὰ ν' ἀποφύγει αὐτὴ τὴν ἀποξένωση διδάσκει τὴν ἀπόλυτη ταυτότητα. Ἡ νόηση καὶ τὸ ὄν εἶναι ὁλωσδιόλου τὰ ἴδια. Ὁ ταυτισμὸς ὅμως γίνεται μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο. Ὅλο τὸ περιεχόμενο τοῦ Εἶναι πρέπει νὰ ἀρθῆ στὸ «τεθειμένο» περιεχόμενο τῆς ἔννοιας καὶ τότε μόνο αὐτὴ ἢ τελευταία εἶναι τὸ πραγματικό, τὸ ἀληθινὸ ὄν. Θὰ δοῦμε ὅμως, πὼς κι ἐδῶ πάλι παρουσιάζεται κάτι ἄλλο χωριστὸ καὶ ἀνεξάρτητο, δὲν ἀποφεύγεται τὸ «ἕτερον». Γιατί, ὅταν αἴρεται τὸ Εἶναι, ὅπως εἶπαμε, καὶ τὸ πραγματικό, τὸ ἀληθινὸ ὄν εἶναι μόνο ἡ «τεθειμένη» ἔννοια, τότε σχηματίζεται βέβαια ἕνας κόσμος νοητός· αὐτὸς ὁ κόσμος ὅμως μένει ἀπομονωμένος καὶ ἀπέναντί του στέκει κάτι ἄλλο, αὐτὸ πού δὲν μπόρεσε νὰ ἀρθῆ στὴν ἔννοια καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἀποξενώνεται καὶ γίνεται ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴ νόηση. Ἡ ἔννοια μένει πάλι σὰν κάτι ἀπόλυτο ἢ καλύτερα σὰν κάτι ἀφηρημένο.

Ὁ ὀρθολογισμὸς λοιπὸν δημιουργεῖ ἀπέναντι στὴν ἀπόλυτη νόηση ἐπίσης ἕνα ἀπόλυτο «ἕτερον». Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ἀντὶ νὰ σβῆσει ἡ ἀντίθεση, χάνονται μόνο τὰ μέλη τῆς μὲ κάποιον τρόπο ταχυδαχτυλογικὸ. Ἔτσι πού καταντᾶ ὁ ἀπόλυτος ὀρθολογισμὸς νὰ εἶναι σωστὸς δυῖσμός.

Ἐπάρχει βέβαια στὸν ὀρθολογισμὸ ἡ σωστὴ βάση πὼς μπορούμε νὰ συλλάβουμε τὸ Εἶναι μὲ τὸ νοεῖν, ὅπως λέγει καὶ ὁ Πλάτων²: «εἰς τοὺς λόγους καταφυγόντα ἐν ἐκείνοις σκοπεῖν τῶν ὄντων τὴν ἀλήθειαν». Ὅμως ἡ πρόταση αὐτὴ, βασικὴ γιὰ κάθε φιλοσοφία, παίρνει στὸν ὀρθολογισμὸ τὴν ἀκόλουθη ἰδιαίτερη ἔννοια: μόνο τὸ ὄν πού ὅλοι του οἱ διορισμοὶ μπόρεσαν νὰ ταυτιστοῦν μὲ τὴν ἔννοιά του, μόνο αὐτὸ τὸ ἐννοιακὸ ὄν εἶναι τὸ ἀληθινό.

¹ Πλατ. Παρμεν. 158 c.

² Πλατ. Φαίδων 99 E.

Μὲν αὐτὸν τὸν τρόπον ἢ νόησιν καὶ τὸ ὄν ταυτίζονται: «τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστίν τε καὶ εἶναι»¹. Γιὰ νὰ πραγματωθῇ ἡ ταυτότητα αὐτή, πρέπει ὅλο τὸ περιεχόμενον τοῦ εἶναι νὰ ἀρθῇ στὴν «τεθειμένη» ἔννοια, στὸ περιεχόμενό της. Δηλαδή με ἄλλα λόγια ὁ ὀρθολογισμὸς δέχεται γι' ἀληθινὸ ὄν ἐκεῖνο πού σύμφωνα με τοὺς διορισμούς του κλείνεται μέσα στὴν ἔννοιά του, ὅ,τι μπῆκε μέσα σ' αὐτὴν εἶναι ἢ «οὐσία» τοῦ εἶναι, αὐτὸ μόνο «ὑπάρχει» πραγματικά. Μόνο τὸ «αἰώνιον», ἐκεῖνο πού μένει ἀμετάβλητο, γιὰ πάντα ὠρισμένο με τὴν ἔννοιά του, μόνο αὐτὸ εἶναι τὸ ἀληθινὸ ὄν, ἢ οὐσία. Καὶ λοιπόν, ὅπως ὅταν ἔχουμε πολλὰς ἔννοιες καὶ πολλὰ χωριστὰ ὄντα, τὸ περιεχόμενον τῆς καθεμιᾶς ἔννοιας εἶναι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ ἰδιαίτερον ὄν, με τὸν ἴδιον τρόπον καὶ ἡ ἔννοια κατ' ἐξοχήν, ἢ ὀλωσδιόλου ἀφηρημένη εἶναι τὸ ἴδιον τὸ ὄν «ἐν γένει» καὶ ὄχι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ συγκεκριμένο. Μόνο τὸ ὄν πού οἱ διορισμοὶ του ἔχουν ἀρθῇ στὴν ἔννοιά του, αὐτὸ μόνο ὑπάρχει ἀληθινὰ καὶ αὐτὴ εἶναι τὸ ἀληθινόν. Ὅ,τι μένει ἔξω, ὅλες οἱ βασικὲς ἔννοιες πού ἦταν οἱ ἀρχαὲς τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τὰ πολλὰ, ἢ κίνησις, ὅλα αὐτὰ χάνονται, φαίνονται ἀντινομίαι, «μὴ ὄντα», ἐπειδὴ τώρα ἡ ἔννοια τοῦ εἶναι γίνεται ὀλωσδιόλου ὁμοιόγενῃ. Τὸ ὄν ἔχει βυθιστῆ καὶ χωνέψει στὴν «καθαρὴ» ἀφηρημένη ἔννοια, πού εἶναι τώρα ἡ ἀλήθεια του, ἢ οὐσία του. Καὶ ἐπειδὴ ὅλοι οἱ διορισμοὶ του ἔχουν ἀρθῇ, καταντᾷ στὸ τέλος, ἀφοῦ πρῶτα ἀφάνισε στὴν ἀφηρημένη του ἀποκλειστικότητα κάθε ἄλλο, νὰ σβῆσει καὶ τὸ δικό του τὸ περιεχόμενον καὶ νὰ γίνῃ «μὴ ὄν», μηδέν.

Ἄν σπρώξουμε πέρα ὡς πέρα τοὺς συλλογισμούς αὐτούς, θὰ καταλήξουμε στὸ μεταφυσικὸ μηδενισμὸ τοῦ βουδισμού. Ὁ ὀρθολογισμὸς ὅμως, ἐνῶ αἶρει ὅλο τὸ ἄμεσο περιεχόμενον τοῦ εἶναι, σταματᾷ ἐδῶ καὶ κρατεῖ αὐτὴ τὴν ἀφηρημένη ἔννοια, εἴτε με τὴν ἀντικειμενικὴ μορφήν τοῦ «ὄντος», εἴτε με τὴν μορφήν τοῦ «καθαροῦ» ἐγώ, εἴτε ἀκόμη τὴν κρατεῖ σὰν «αὐτὸ τὸ ἴδιον τὸ καθαρὸ ὄν» πού εἶναι μαζί «ἢ ἴδια ἢ κενὴ νόησις».

¹ Παρμενίδης, Diels Fragm. Vorsokrat. 5.

Όμως όλο τὸ ὄν ἔχει ἀρθῆ στὸ ἀφηρημένο «καθαρό» Εἶναι τῆς ἔννοιας καὶ δὲν μπορεῖ πιά νὰ ὑπάρχει κανένας ἄλλος διορισμὸς ἀνεξάρτητος. Εἶναι ἀνάγκη τώρα αὐτὴ ἢ καθαρὴ ἀφηρημένη ἔννοια νὰ αὐτοεξελιχτῆ στὸ «ἕτερον», νὰ θέσει πάλι ὅλο τὸ συγκεκριμένο εἶναι τῆς, ὅλη τὴν ποικιλία τῶν διορισμῶν τῆς. Ἔτσι ὁ ὀρθολογισμὸς ἀπὸ τὰ πράγματα ἀναγκασμένος προσπαθεῖ νὰ ὀργανωθῆ σὲ ἐξελισσοχία (Evolutionismus).

Πρέπει τώρα αὐτὴ ἢ γενικὴ ἀφαίρεση νὰ προχωρήσει ξαναβάζοντας ἢ ἴδια τοὺς διορισμοὺς τῆς καὶ ξεκινώντας ἀπὸ τὴν κενὴ ἀοριστία νὰ φτάσει στὸ συγκεκριμένο. Εἶναι ἀπαραίτητη στὸν ὀρθολογισμὸ ἢ αὐτοκίνητη ἔννοια. Ἀφοῦ ὅλο τὸ ἄμεσο καὶ ἐποπτικὸ Εἶναι αἶρεται στὴν ἀρχή, πρέπει νὰ τεθῆ πάλι, γιατί ἄλλιῶς θὰ φτάσει στὸν ἀκοσμισμό (Akosmismus).

Κατορθώνει λοιπὸν ὁ ἀπόλυτος ὀρθολογισμὸς νὰ εἶναι μονισμὸς τῆ στιγμῆ πού ὅλη τὴν ποικιλία τοῦ Εἶναι τὴν ἀνάγει σὲ μιὰ τελευταία ἀρχή δηλ. στὴν «ἔννοια». Αἶρει ὀλόκληρο τὸ Εἶναι σ' αὐτὴ καὶ ὕστερα ἀφήνει νὰ γεννηθῆ ὅλο τὸ ποικίλο περιεχόμενό του, ὅλοι οἱ διορισμοὶ ἀπὸ τὴν ἴδια πάλι. Ὅμως τὸ βλέπει κανεὶς καθαρά, δὲν πέτυχε τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰν ἐξωτερικὴ ἐνότητα πραγματικά, σ' αὐτὴ τὴν ἔνωση κρύβεται ἢ τέλεια ἀποξένωση καὶ ὁ χωρισμὸς ἀνάμεσα στὸ ἄμεσο Εἶναι καὶ τὴ μεσάζουσα ἔννοια. Εἶναι μιὰ τέλεια ὑπέρβαση (Transzendenz)¹. Γιατὶ ἢ ἔννοια, ἢ νόηση, παίρνει τέτια θέση στὸν ἀπόλυτο ὀρθολογισμὸ πού ἀναγκαστικὰ μένει ἀντιμέτωπη στὸν ὄν, πού γίνεται τὸ «ἕτερον». Ἡ ἔννοια μένει ἔξω ἀπ' αὐτό, χάνει κάθε ἀντικειμενικὸ χαραχτῆρα του, ἐνῶ τὸ ὄν ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος πάλι στὴν ἀντίθεσή του μὲ τὴν ἔννοια μένει ὀλότελα κενό, γίνεται τίποτα, «μὴ ὄν» (Sein ist Nichts). Ἐδῶ φανερόνεται πολὺ καθαρὰ ὁ δυϊσμὸς καὶ τὸ κάθε τι πού δείχνει τά-

¹ Τὸν ὄρο μεταχειρίζομαι μὲ τοῦτο τὸ νόημα: Σὲ κάθε νοητικὴ ἐνέργεια στέκουν ἀπέναντι τὸ «νοοῦν» καὶ τὸ «νοούμενο», τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο. Ἡ ἀντιπαράθεση τῶν δυὸ μελῶν δὲν μπορεῖ νὰ ξεπεραστῆ, ἔχει τὸ χαραχτῆρα πρωταρχικοῦ ἀμοιβαίου χωρισμοῦ ἢ καλύτερα τὸ καθένα στέκει ἐντελῶς ἔξω ἀπὸ τὸ ἄλλο.

χα τὴν ταυτότητα, τὸ ἐναντίο ἀποδείχνει τὴν ἀποξένωση, τὸν τέλειο χωρισμό.

Πρέπει νὰ ἐξετάσουμε, ἂν εἶναι εὐκόλο νὰ γίνει τέτια κίνηση τῆς ἔννοιας σύμφωνα μὲ τὰ βασικά δεδομένα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ἂν μπορεῖ δηλ. νὰ ἐξελιχτῆ πραγματικὰ καὶ νὰ δώσει πάλι ὁλόκληρο τὸ εἶναι. Γίνεται τέτια κίνηση, ὥστε νὰ εἶναι πραγματικὸ τὸ ἀξίωμα, πῶς ἡ νόηση καὶ τὸ ὄν ταυτίζονται; Μπορεῖ μέσα στὴν κίνηση αὐτὴ νὰ κρατηθῆ ἐσωτερικὴ ὀργανικὴ ἐνότητα ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ δύο, ὥστε οἱ ἐννοιακοὶ διορισμοὶ νὰ εἶναι πραγματικὰ καὶ διορισμοὶ τοῦ εἶναι;

Ἡ πρώτη κατηγορία ποὺ ἀρχίζει τὸ σύστημα τῆς λογικῆς τοῦ Hegel εἶναι ἡ ἀφηρημένη ἔννοια τοῦ εἶναι, τὸ «καθαρὸ ὄν». Αὐτὴ ἡ ἀρχή, ἡ πρώτη αὐτὴ ἔννοια, πρέπει νὰ εἶναι ἀπλούστατη, ὁλότελα ἀφηρημένη, ἀμεσότητα, χωρὶς κανένα διορισμὸ καὶ γι' αὐτὸ χωρὶς περιεχόμενο, κενή: «εἶναι τὸ καθαρὸ ἀδιόριστο καὶ τὸ κενό. Δὲν ὑπάρχει μέσα του τίποτα τὸ ἐποπτικόν, ἂν ἐδῶ μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ ἐποπτεία, ἢ εἶναι μόνο αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ καθαρὴ, ἡ κενὴ ἐποπτεία. Δὲν ὑπάρχει μέσα του σχεδὸν τίποτε ποὺ μπορεῖ νὰ νοηθῆ, ἢ εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ κενὴ νόηση. Τὸ εἶναι αὐτὸ τὸ ἀδιόριστο καὶ ἄμεσο εἶναι πραγματικὰ «μηδέν», τίποτε περισσότερο ἢ λιγώτερο ἀπὸ τὸ «μηδέν», ὀρίζει ὁ Hegel¹. Αὐτὸ λοιπὸν τὸ ὄν, τὸ «καθαρό», τὸ ἀδιόριστο, εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς λογικῆς του καὶ πρέπει μάλιστα νὰ εἶναι καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ «ἀρχὴ γιὰ ὅλα τὰ πράγματα», ὅπως καὶ ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ αἰτία γιὰ κάθε γνώση. Ὡστε ἡ ἀρχὴ εἶναι τὸ κενό, τὸ ἀδιόριστο, μιὰ ὁλότελα καθαρὴ ἀφαίρεση. «Πρέπει, ἡ ἀρχὴ νὰ εἶναι ἀπόλυτη ἢ πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ἐδῶ τὸ ἴδιο νὰ εἶναι ἀφηρημένη ἀρχὴ, νὰ μὴν ἔχει καμιὰ προϋπόθεση, παρὰ νὰ εἶναι ἄμεση καὶ νὰ μὴν ἔχει αἰτία, μάλιστα πρέπει νὰ εἶναι ἡ αἰτία ὅλης τῆς ἐπιστήμης. Γι' αὐτὸ χρειάζεται νὰ εἶναι κατεξοχὴν ἄμεση ἢ καλύτερα αὐτὴ

¹ Werke τ. III, σ. 78.

ἢ ἴδια ἢ ἀμεσότητα. Καθὼς δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει διορισμὸ σχετικὰ μὲ ἄλλο, δὲν μπορεῖ καὶ νὰ ἔχει μέσα της τίποτε, κανένα περιεχόμενο, γιατί αὐτὸ θὰ ἦταν διάκριση καὶ σχέση ἀνάμεσα σὲ διάφορα, δηλ. θὰ ἦταν ἐμμεσότητα. Ἡ ἀρχὴ λοιπὸν εἶναι τὸ καθαρὸ ὄν»¹.

Ὅπως φαίνεται, τὸ Εἶναι μόνο ἐπειδὴ ἔγινε τὸ κενό, τὸ «καθαρό», τὸ ἀδιόριστο, ταυτίζεται μὲ τὴν καθαρὴ ἀφαίρεση (Enzykl. § 87) ἢ εἶναι αὐτὴ ἢ ἴδια ἢ κενὴ νόηση (Logik I, Βιβλ. Α', Sein). Εἶναι ὀλοφάνερο, πὼς τὸ ὄν δὲν ἔχει καμιά διαφορὰ ἀπὸ τὴν κενὴ νόηση, πὼς ἔγινε ἓνα καὶ τὸ ἴδιο, ἀλλὰ μόνο ἀφοῦ τοῦ ἀφαίρεσαν κάθε διορισμὸ καὶ ἔμεινε κενό.

Μ' αὐτὴ τὴ διδασκαλία ὅμως ἔχουμε ταυτότητα ἢ χωρισμὸ ἀπὸ τὴν πρώτη μάλιστα στιγμὴ ὀλωσδιόλου τοῦ νοεῖν ἀπὸ τὸ Εἶναι; ἔχουμε δηλαδή τὴ βαθύτατη ἀντίθεση ἀνάμεσα ἀπὸ τὸ «ἄμεσο ὄν» καὶ τὴ «μεσάζουσα ἔννοια» πού τὸ αἶρει. Ὅταν ἐπιμένει ὁ Hegel πὼς ἐκεῖνο πού ὑπάρχει στὸ Εἶναι πρέπει πρῶτα νὰ ἐμφανιστῆ στὴ γνώση πού νοεῖ, καὶ ὅταν τὸ ὄν, σὰν ἀρχὴ πού εἶναι, τὸ ὁρίζει κενὸ καὶ ἀδιόριστο γιατί κανένας ἀπὸ τοὺς διορισμούς του δὲν ἐμφανίστηκε «ἀκόμα» στὴ γνώση, αὐτὸ σημαίνει πὼς προϋποθέτει τὸ Εἶναι σὰν ἄμεσο, σὰν κάτι ἔξω ἀπὸ τὴ γνώση. Καὶ ἡ ἀρχὴ, γου τίποτα ἀκόμα ἀπ' αὐτὸ τὸ ἄμεσο ὄν δὲν ἔχει παρουσιαστῆ στὴ νόηση, εἶναι τὸ σημεῖο πού διαπιστώνεται ἡ ἀντίθεση τοῦ Εἶναι καὶ τοῦ νοεῖν. Στέκονται ἀκόμα ἀντικρα ὀλότελα ξένα. Ἕνας τέλειος δυῖσμός. Ἡ ἔννοια δίνει ὑπαρξὴ στὸ Εἶναι. Καὶ ὅσο δὲν ἔχει ἀπὸ τὸ δεύτερο τίποτα «ἀκόμα» ἐμφανιστῆ στὴν πρώτη, στέκουν αὐτὰ τὰ δυὸ ἀνεξάρτητα, τὸ ἓνα ἔξω ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Τὸ ἄμεσο Εἶναι προϋποτίθεται πὼς ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ τὴ νόηση καὶ στὴν ἀντιπαράθεσή του μ' αὐτὴ γίνεται τὸ κενό, τὸ ἀδιόριστο, γιὰ τὸ λόγο πού κανένας ἀπὸ τοὺς διορισμούς του δὲν παρουσιάστηκε μέσα σ' αὐτή. Ἀπὸ τὸ Εἶναι μόνο ὅσο μέρος μπόρεσε νὰ ἀρθῆ στὴν ἔννοιά του, μόνο τόσο πῆρε ὑπόσταση. Ὁ δυῖσμός αὐτὸς κυριεύει ὀλόκληρο τὸ σύστημα τοῦ Hegel. Μπορεῖ, ὅπως εἶ-

¹ Ἰδιο ἔργο, σ. 63.

πα, τὸ σύστημα νὰ εἶναι μονιστικό, ἀφοῦ ἀνάγει ὅλη τὴν ποικιλία τοῦ Εἶναι σὲ μιὰ τελευταία ἀρχή, στὴν ἔννοια ἀπ' ὅπου ὕστερα ἀπορρέουν ὅλα· αὐτὴ ὅμως ἡ ἀρχή, σύμφωνα μὲ τὴ βίαση ποὺ στηρίζεται, γίνεται τὸ ἀπόλυτο «πρότερον», ἐκεῖνο ποὺ δίνει ὑπαρξὴ στὸ ὄν. Ὁ τέλειος χωρισμὸς ἀνάμεσα στὰ δυὸ στοιχεῖα εἶναι ὀλοφάνερος. Τὸ Εἶναι ἀφοῦ εἶναι ἀδιόριστο καὶ ἀδιανόητο («indem Nichts zu denken ist»), εἶναι τίποτε γιὰ τὴ νόηση προπάντων. Ἐπειδὴ μπαίνει ὀλόκληρο μέσα στὴν ἔννοια, ὅλη ἡ ποικιλία του, ὅλο τὸ συγκεκριμένο, τὸ ὄρισμένο, χάθησαν στὴν ἀφαίρεση τοῦ κενοῦ, τοῦ ἀδιόριστου καὶ μένει μόνο ἡ ἔννοια. Τώρα πρέπει νὰ τεθοῦν πάλι ἀπ' αὐτὴν, ἀλλιῶς δὲν μπορεῖ νὰ πάρει ὑπόσταση τὸ Εἶναι. «Ὅ,τι περιέχεται στὸ «ὄν» . . . πρέπει νὰ παρουσιαστῆ στὴ γνώση σὰν νόηση ὅχι σὰν παράσταση· τὸ περιεχόμενο αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ὅσο θέλει πλούσιο, ὅμως μόνο ὁ διορισμὸς ποὺ θὰ παρουσιαστῆ πρῶτα στὴ γνώση εἶναι κάτι ἀπλό. . . . αὐτὸ τὸ ἀπλό, ποὺ ἄλλωστε δὲν ἔχει κανέναν ἄλλο διορισμό, αὐτὸ τὸ κενὸ εἶναι «κατ' ἐξοχὴν» ἡ ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας»¹. Σύμφωνα μ' αὐτά, ὅλο τὸ Εἶναι γίνεται κάτι «τεθειμένο» δηλ. δὲν ὑπάρχει καθ'αυτὸ παρὰ μὲ τὸ μέσο ἑνὸς ἄλλου. Καὶ φυσικὰ τοῦτο τὸ ἄλλο ποὺ τὸ θέτει εἶναι ὁ λόγος του, ἡ ἀρχὴ του. Ἡ ἔννοια, ἡ νόηση, ἔχει μείνει ἔξω ἀπὸ τὸ Εἶναι καὶ γίνεται τὸ ἀπόλυτο «πρότερον». Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ ποὺ ἀποτραβιέται ἔξω ἀπὸ ὅλα, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ βγοῦν πάλι ὅλα ἀπ' αὐτὴ. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο προβάλλει ἡ ἀνάγκη τῆς ἀρχῆς ποὺ θὰ γίνῃ ἡ αἰτία ὅλου τοῦ Εἶναι, ἀφοῦ τὸ αἶρει πρῶτα, πρέπει νὰ τὸ θέσει πάλι. Τὸ ὄν λοιπὸν εἶναι κάτι τὸ «τεθειμένο» καὶ ἡ νόηση ἐκεῖνο ποὺ θέτει, ἂν δὲν ὑπάρχει τὸ δεύτερο, δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ πάρει ὑπόσταση τὸ πρῶτο.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ κατὰ τὴ γνώμη μου δὲν εἶναι σωστὴ ἡ βεβαίωση τοῦ K. Fischer², πὼς ὁ Hegel ἔχει ἀποφύγει τὸ πρόβλη-

¹ Hegel, Werke III, 1 Βιβλ. σ. 74.

² Gesch. d. neueren Phil. τ. 8. Hegels Leben Werke u. Lehre, σ. 446.

μα τῆς ἀρχῆς πὺ εἶναι γιὰ κάθε φιλοσοφία δύσκολο. «Ἡ ἀρχὴ τῆς λογικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας προπάντων βρίσκεται σ' ἓνα δίλημμα πὺ οἱ ἴδιοι οἱ ἀρχαῖοι σκεπτικοὶ τὸ γνόρισαν καὶ τὸ θεώρησαν ἄλυτο. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ εἶναι ἢ ἔμμεση ἢ ἄμεση. Στὴν πρώτη περίσταση λείπει ἡ ἀρχή, γιὰτὶ ἡ ἔμμεσότητα, ἡ αἰτιολόγηση, ἡ ἀπόδειξη φέρονει στὸ ἄπειρο· καὶ στὴ δεύτερη πάλι λείπει ἡ ἀπόδειξη. Μὲ κανένα ἀπ' αὐτὰ τὰ δυὸ δὲν μπορεῖ ἡ ἐπιστήμη ν' ἀρχίσει... Στὸν Hegel ἡ ἀρχὴ τῆς λογικῆς του ἔχει τόσο τὸ γνωστικὸ ὅσο καὶ τὸ βουλευτικὸ χαραχτῆρα· ἡ γνώση πὺ κάνει τὴν ἀρχὴ εἶναι τόσο ἔμμεση ὅσο καὶ ἄμεση, γιὰτὶ ὅλο τὸ ἄμεσο εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα πὺ βγαίνει μὲ τρόπο ἔμμεσο». Ἀκόμα καὶ ἡ ἐξήγηση τοῦ N. Hartmann γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἀρχῆς στὸν Hegel εἶναι βέβαια σωστὴ μόνη της, δὲν ἐφαρμόζεται ὅμως στὸ φιλόσοφο, καθὼς πιστεύω πὺς θὰ δείξω ἄμέσως. Ὁ N. Hartmann γράφει: «πάντα ζητεῖ κανεὶς ἓνα ἀντικειμενικὸ πρῶτο καὶ ἄμεσο. Γιὰτὶ κάθε ἔμμεσο θὰ ἦταν κιόλας κάτι δεύτερο. Μόλις ὅμως νιώσουμε καλὰ τί ζητοῦμε, τότε βλέπουμε πὺς ἓνα πρῶτο ἀπόλυτο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μέσα σὲ κάτι ὅλο, πὺ εἶναι δεμένο καὶ ἐνωμένο ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς του, πὺ εἶναι μιὰ ἐξάρτηση (σ' ἓνα σύστημα, σ' ἓναν κόσμο)· βλέπουμε πὺς δὲν ὑπάρχει τίποτε οὔτε στὸν οὐρανὸ οὔτε στὴ φύση ἢ στὸ πνεῦμα ἢ ὅπου ἄλλοῦ πὺ νὰ μὴν κλείνει μέσα του τόσο τὸ ἄμεσο ὅσο καὶ τὸ ἔμμεσο, ὥστε αὐτοὶ οἱ δυὸ ὅρισμοὶ ἀποδείχνονται ἀχώριστοι καὶ ἀδιαίρετοι ὅπως καὶ αὐτὴ ἡ ἀντίθεση μηδαμινὴ»¹.

Ἡ ἔννοια ἔγινε ἡ ἀρχὴ καί, ὅπως εἶπα, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ γεννηθοῦν ὅλα ἀπ' αὐτὴ, ἀποτραβιέται πέρα ἀπ' ὅλα καὶ γίνεται τὸ «ἐπέκεινα». Ἔχει γι' αὐτὸ ὅλα τὰ γνωρίσματα τῆς ἀρχῆς καθὼς τὰ εἶδαμε στοὺς στοχασμοὺς τοῦ Hegel. Αὐτὴ ὅμως ἡ γεννητικὴ φύση της τὴ βάζει ἔξω καὶ ἔμπρὸς ἀπ' ὅλα· «γεννητικὴ γὰρ ἡ τοῦ ἑνὸς φύσις οὔσα τῶν πάντων οὐδὲν ἐστὶν αὐτῶν· οὔτε οὖν τί οὔτε ποιὸν οὔτε ποσὸν οὔτε νοῦς οὔτε ψυχὴ, οὐδὲ κινού-

¹ Geschichte der Philosophie, Die Philos. d. d. Ideal. 2ο Μέρος, Hegel, σ. 196.

μενον οὐδ' αὖ ἐστώς, οὐκ ἐν τόπῳ, οὐκ ἐν χρόνῳ, ἀλλὰ τὸ καθ' αὐτὸ μονοειδές, μᾶλλον δὲ ἀνειδέον πρὸ εἶδους ὄν παντός, πρὸ κινήσεως, πρὸ στάσεως· ταῦτα γὰρ περὶ τὸ ὄν, ἃ πολλὰ αὐτὸ ποιεῖ» ¹, ὅπως ὥρισε ὁ Πλωτῖνος, ἢ ἀκόμα «τὸ δὲ πάντων αἴτιον οὐδέν ἐστιν ἐκείνων» ².

Ὁ δυϊσμός λοιπὸν φανερώνεται κι ἐδῶ καθαρά. Ἡ διπλὴ ἀρχή, δηλ. τὸ ἄμεσο καὶ τὸ ἔμμεσο πού εἶχαμε στὶς προϋποθέσεις τοῦ ὀρθολογισμοῦ, τώρα στὴ μεθοδικὴ πορεία πού ὀργανώνεται τὸ σύστημα καὶ ξετυλίγεται τὸ ὄν, παίρνει ἄλλη μορφή καὶ παρουσιάζεται ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνο πού «θέτει» καὶ στὸ «τεθειμένο». Εἶναι ἀνάγκη τώρα πιά ὅλο τὸ Εἶναι νὰ ἔχει τὴν αἰτία του, «πρέπει», γιατί ἄλλιῶς δὲ θὰ μπορούσε νὰ τεθῆ. Κι ἡ αἰτία αὕτῃ ἀφοῦ εἶναι τὸ αἴτιο ὅλων, γιατί ὅλα ἀπ' αὕτῃ πρέπει νὰ γεννηθοῦν, γίνεται καὶ ὅλου τοῦ Εἶναι. Ἔτσι παρουσιάζεται ἡ ἀνάγκη μιᾶς ἀρχῆς πού θὰ εἶναι τὸ ἀπόλυτο «πρότερον».

Αὐτὸς ὁ δυϊσμός βρίσκεται σ' ὀλόκληρη τὴ διαλεκτικὴ τοῦ Hegel. Καὶ ἡ ἀρχὴ αὕτῃ, ἐπειδὴ πρέπει νὰ γεννήσει τὸ κάθε τι, μπαίνει «πρὸ ὅλων», εἶναι τὸ «ἐπέκεινα», ὅπως λέγει ὁ Πλωτῖνος.

Βέβαια τὸ πρόβλημα στὴ μετακαντιανὴ φιλοσοφία δὲν μπορεῖ νὰ πάρει τέτια μορφή ὅπως στὸν Πλωτῖνο, ὅμως οὐσιαστικὰ γίνεται τὸ ἴδιο. Τώρα εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἔννοια πού ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ Εἶναι, γιὰ νὰ γίνει ἡ προϋπόθεσή του, ἡ αἰτία, ἡ ἀρχὴ του. Ἡ ἔννοια εἶναι ξέχωρη ἀπὸ τὸ ὄν καὶ ἔχει γίνει τὸ ἀπόλυτο «πρότερον». Ἡ ἀφηρημένη ἔννοια γίνεται ἡ ἴδια τὸ ἀδιόριστο, ἐπειδὴ ὅλοι οἱ διορισμοὶ πρέπει ἀπ' αὕτῃ νὰ γεννηθοῦν. Ἀπ' αὕτῃ πρέπει νὰ γίνει ἡ παρακάτω πορεία πού θὰ σημαίνει, καθὼς εἶπαμε, τὴν ἐσωτερικὴ ὀργανικὴ ἐνότητα τοῦ Εἶναι καὶ τοῦ νοεῖν. Εἶναι ὅμως τοῦτο δυνατό; Ἄν ἡ ἔννοια (ἢ καθαρὴ νόηση) εἶναι προϋπόθεση ὅλων τῶν διορισμῶν τοῦ Εἶναι, μπορούμε νὰ προχωρήσουμε; Πῶς γίνεται οἱ διορισμοὶ τοῦ Εἶναι νὰ ὑπάρχουν μέσα του, ἢ καὶ ἀκόμη

¹ Ἐννεάδες Γ', 9,3.

² Ἐννεάδες Ε', 9, 5-9.

θὰ λέγαμε, ἔννοια μὲ ἔννοια νὰ δένονται μεταξύ τους μὲ ἐσωτερικὸ δεσμό; Δηλαδή ἡ μεθοδικὴ πορεία πού ζητεῖ νὰ ὀργανωθῆ τὸ σύστημα κατορθώνεται μ' αὐτὴ τὴ βάση; Αὐτὴ ἡ πορεία θὰ εἶναι ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη προσηλωμένη στὸ ὄν ἢ θὰ εἶναι τάχα ἓνα ἀπλὸ παιγνίδισμα τοῦ νοῦ; Ὁ Hegel λέγει: «Αὐτὸ τὸ ἀπλὸ πού δὲν ἔχει πιά κανένα διορισμό, αὐτὸ τὸ κενό, εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἡ ἀρχὴ τῆς Φιλοσοφίας». Ὅμως τώρα προβάλλει ἡ δυσκολία: ἀφοῦ τὸ ὄν εἶναι τὸ ἀδιόριστο, δὲν ὑπάρχει βέβαια τίποτε μέσα του πού θὰ μπορούσε νὰ μᾶς περάσει σ' ἓνα ἄλλο. Δὲν μπορούμε ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη ἔννοια τοῦ εἶναι ἐσωτερικὰ νὰ προχωρήσουμε καὶ νὰ φτάσουμε στὸ συγκεκριμένο. Πῶς μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἀπὸ τὸ ἀδιόριστο ἡ παρακάτω πορεία;

Ὁ ἴδιος ὁ Hegel ἐπιμένει πὼς μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ «ἀδιόριστο» πού τοῦ δίνει, παίρνει τὸ εἶναι ἓναν ὀρισμὸ καὶ χάρη σ' αὐτὸν σχετίζεται μὲ τὸ ὀρισμένο. Αὐτὸς θὰ εὐκολύνει τὴν πορεία. Ἴσα ἴσα ὅμως, ἐκεῖνο πού σύμφωνα μὲ τὴν ἔννοιά του χαρακτηρίζεται «ἀδιόριστο» δὲν μπορεῖ πιά ἐσωτερικὰ νὰ πάρει ὀρισμό. Ἐπειδὴ δηλ. ἔχει ὀριστῆ ἀδιόριστο, κάθε ὀρισμὸς μένει ἔξω ἀπ' αὐτό. Γίνεται τὸ εἶναι μιὰ ἄμορφη καὶ χωρὶς περιεχόμενο ἀοριστία, μένει ἀκόμη ἓνα «ἐπέκεινα». Ὁ J. Cohn¹ κάνει τὴ σωστὴ παρατήρηση: «κάθε ἄρνηση γεμάτη νόημα εἶναι ἄρνηση μέσα σὲ ὀρισμένη σφαῖρα. Τὸ «μὴ κόκκινο» εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ χρώματα..... Μὲ αὐτὰ ἔχουμε ἓνα σύνολο παραλλαγῶν διορισμῶν πού βρίσκεται μέσα στὴν ἄρνηση. Ὁ Hegel ὅμως ὑποστηρίζει κάτι περισσότερο. Ἀντικρίζει τὴν ἄρνηση ὄχι μόνο σὰν αἶτημα γιὰ ὀρισμό, ἀλλὰ σὰν γεννήτρα τοῦ ὀρισμοῦ. Τὸ παλιὸ ἀξίωμα τοῦ ἄρνητικοῦ ὀρθολογισμοῦ «*omnis determinatio negatio*» τὸ ἀντιστρέφει σὰν ἀντιπρόσωπος τοῦ διαλεκτικοῦ ὀρθολογισμοῦ πού ἀκολουθεῖ θετικὴ κατεύθυνση, «*omnis negatio determinatio*». Αὐτὴ ὅμως ἡ ἀντιστροφή κλείνει μέσα της τὴν προϋπόθεση πὼς τὸ περιεχόμενο τῆς γνώσης μπορεῖ νὰ γεννηθῆ ἀπὸ τὴ μορφή. Ἄν ἀναγνωρίζουμε πὼς ἡ

¹ *Theorie der Dialektik*, σ. 42.

προϋπόθεση αὐτὴ εἶναι λαθεμένη, τότε ἡ ἄρνηση δίνει μόνο τὸ αἶτημα γιὰ νέο ὄρισμό, ὄχι ὅμως καὶ τὸν ὄρισμό». Ἀφοῦ λοιπὸν ξεκινήσαμε μὲ τὴν προϋπόθεση πὼς τὸ ὄν εἶναι ἀδιόριστο, τώρα κάθε διορισμὸς μένει ἔξω του «σὲ μιὰ νόηση ξένη ἀπ' αὐτό, πού δὲν τὸ ἐνδιαφέρει» ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Hegel. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀποτραβιέται τὸ εἶναι στὴν κενὴ ἀδιοριστία, σὲ μιὰ περιοχὴ πού δὲν μπορεῖ κανένας διορισμὸς νὰ τὴν πλησιάσει. Ὅλοι οἱ διορισμοὶ πού ἔπρεπε ν' ἀνήκουν στὸ ὄν πέφτουν ἔξω του, αὐτὸ ἀπομονώνεται ὀλωσδιόλου καὶ γίνεται κάτι ἀπόλυτο.

Κι ὅμως ὁ Hegel ζητοῦσε ἡ ἔννοια νὰ τριγυρίζει πάντοτε τὸ ἀντικείμενο, νὰ τὸ κοιτάζει ἀπὸ κάθε πλευρά, νὰ τὸ ψάχνει ἂν μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς, νὰ βλέπει ὀλοένα μέσα του. Τότε θ' ἀλλάζει μὲ ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα ἡ προηγούμενη μορφή πού τῆς ἔχει ἐντυπωθῆ.

Ἄς παρακολουθήσουμε στὴ διαλεκτικὴ τῆς κίνηση τὴν πρώτη τριάδα μέσα στὸ σύστημα τοῦ Hegel, «Ὄν—μὴ ὄν—γίνεσθαι». Τὸ «ὄν» σὰν «καθαρό» ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ καὶ σὰν «πρῶτο» εἶναι κενό, ἀδιόριστο, ἄμεσο, εἶναι ἡ καθαρὴ ἀδιοριστία καὶ τὸ κενό, ἐπειδὴ στὸν ὄρισμό ἀνήκει τὸ «ἐν» καὶ τὸ «ἕτερον» καὶ στὴν ἀρχὴ δὲν ὑπάρχει ἀκόμη τὸ «ἕτερον».

Τὸ «μὴ ὄν» εἶναι τὸ «τέλειο κενό», μιὰ ἀδιοριστία, κάτι χωρὶς περιεχόμενο. Εἶναι τὸ ὀλωσδιόλου ἀδιόριστο καὶ σὰν τέτιο δὲν ὑπάρχει βέβαια. Εἶναι λοιπὸν τὸ ὄν καὶ τὸ μὴ ὄν τόσο πολὺ τὰ ἴδια, ὥστε δὲν μπορούμε νὰ μιλοῦμε κὰν γιὰ δυὸ πράγματα. Καὶ ὁ Hegel ὑποστηρίζει: «ὄν καὶ μὴ ὄν ταυτίζονται». Πραγματικὰ εἶναι ἐδῶ καὶ τὰ δυὸ κενά, ἀδιόριστα, καὶ γι' αὐτὸ μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς δὲν ὑπάρχουν κὰν δυό, γιατί ἡ διαφορὰ θὰ γεννιόταν ἀπὸ τοὺς διορισμούς. «Τὸ «μηδὲν» εἶναι λοιπὸν ὁ ἴδιος ὁ διορισμὸς ἢ καλύτερα ἡ ἀδιοριστία καὶ γιὰ τοῦτο προπάντων ὀλωσδιόλου τὸ ἴδιο μὲ τὸ καθαρό ὄν¹. Τὸ ἀδιόριστο ὅπως καὶ τὸ κενὸ εἶναι ἓνα, δὲν μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ δυὸ πράγματα καὶ νὰ βεβαιώνουμε πὼς ἔχουν τεθῆ δυὸ μέλη, τὸ ὄν καὶ τὸ μὴ ὄν.

¹ Hegel, Werke III, 78.

Σύμφωνα μ' αὐτὰ καὶ ἡ τρίτη ἔννοια, τὸ «γίγνεσθαι», πού εἶναι ἡ μετάβαση τοῦ ἑνὸς στὸ ἄλλο, δὲν μπορεῖ πιά νὰ νοηθῆ. Γιατὶ ὁ Hegel βεβαιώνει: «ἡ ἀλήθεια τους εἶναι αὐτὴ ἡ κίνηση πού εξαφανίζονται ἄμεσα τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, τὸ γίγνεσθαι· μιὰ κίνηση ὅπου καὶ τὰ δυὸ εἶναι διαφορετικά, ἡ διαφορὰ τους ὅμως εἶναι τέτια πού χάνεται ἀμέσως»¹. Ὅλη αὐτὴ ἡ κίνηση πού ἔπρεπε νὰ εἶναι γίγνεσθαι, πραγματικὰ δὲν εἶναι παρὰ παραμονὴ στὸ ἴδιο πάντα σημεῖο, σ' αὐτὸ τὸ ἓνα, τὸ κενὸ καὶ τὸ ἀδιόριστο.

Ἀπὸ τὸ πρῶτο ἀκόμη βῆμα συναντοῦμε ἀνίκητες δυσκολίες γιὰ νὰ προχωρήσουμε. Ἀπὸ τὸ πρῶτο βῆμα μένουμε στὸ κενό. Κι ὅμως τοῦτο τὸ κενὸ εἶναι ἡ ἀρχὴ πού στέκει «πρὸ ὅλων» καὶ ἀπέναντι σὲ ὅλα. Ἐπειδὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ γιὰ ὅλα δὲν εἶναι τίποτα ἀπ' αὐτά. Παίρνει θέση ἔξω ἀπὸ ὅλα τὸ εἶναι, γίνεται τὸ «ἐπέκεινα», μένει χωρὶς περιεχόμενο, καταντᾶ «μηδέν».

Ὅταν κρατήσουμε τώρα τὴν ἀρχὴ αὐτὴ καὶ θελήσουμε νὰ δείξουμε, πῶς μὲ τὴ μέθοδο ἐσωτερικὰ θ' ἀρχίσει ἡ πρόοδος καὶ θὰ γεννηθοῦν ὅλα, τότε γίνεται ὀλοφάνερο ὅτι δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ μεθοδικὴ πορεία.

Στὸ ἀκόλουθο κεφάλαιο θὰ δοῦμε πῶς σὲ κάθε βῆμα γίνεται φανερὴ ἡ ἀποξένωση καὶ ὁ τέλειος χωρισμὸς ἀνάμεσα στὸ εἶναι καὶ τὸ νοεῖν.

¹ Hegel, Werke III, 79.

Β'. Η ΜΕΘΟΔΟΣ

Οι βάσεις που είπαμε παραπάνω πώς στηρίζουν ολόκληρο το σύστημα, θεμελιώνουν βέβαια και τη μέθοδο. Θα εξετάσουμε πώς αυτές οι βάσεις καθορίζουν την ύφή της και πώς τα ίδια βασικά ἐλαττώματα καταστρέφουν όλα τα δημιουργικά και γόνιμα στοιχεία της.

Όπως είπαμε, η ἀρχή του ὀρθολογισμοῦ εἶναι: «τὸ αὐτὸ ἐστὶ νοεῖν τε καὶ εἶναι» καὶ σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ ἀξίωμα πρέπει ὅλο τὸ περιεχόμενο τοῦ εἶναι νὰ ἀρθῆ στὴ μορφή τῆς τεθειμένης ἔννοιας, νὰ φανερωθῆ στὴ γνώση που «νοεῖ». Καὶ μόνο ὅσο μέρος ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ εἶναι πετυχαίνει νὰ φανερωθῆ στὴν ἔννοια παίρνει οὐσία καὶ ὑπάρχει πραγματικά. Δὲν μπορεῖ νὰ τεθῆ τίποτε ἄλλο παρὰ μόνο ἐκεῖνο που μπόρεσε νὰ ἀρθῆ στοὺς «τεθειμένους» διορισμοὺς τῆς ἔννοιας. Αὐτὸ τὸ ἀφηρημένο εἶναι τὸ ἀληθινὸ καὶ λοιπὸν τὸ «πρότερο», ὅμως τὸ συγκεκριμένο εἶναι τὸ δεύτερο, τὸ «ἀποτέλεσμα». Γιατὶ ἐδῶ τὸ συγκεκριμένο λογαριάζεται σὰν ἓνα σύνολο συνυφασμένο ἀπὸ ἀφαιρέσεις, ὅλοι δηλ. οἱ διορισμοὶ του πρέπει πρῶτα νὰ διατυπωθοῦν, νὰ τεθοῦν ἀπὸ τὴν ἔννοια καὶ ὕστερα θὰ προκύψει μὲ τὸ συνδυασμὸ καὶ τὴ συνένωση ἢ συγκεκριμένη ἐνότητα, τὸ συγκεκριμένο. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο μορφώνεται μιὰ ὠρισμένη πορεία. εἶναι ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ γίνει ἡ ἀρχὴ ἀπὸ τὸ ἀφηρημένο γιὰ νὰ φτάσουμε στὸ συγκεκριμένο. Γιὰ νὰ φανερωθῆ τὸ τελευταῖο, πρέπει νὰ περάσει μέσα ἀπὸ τὸ πρῶτο, ἔτσι που νὰ τεθοῦν ὅλοι οἱ διορισμοὶ του ἀπὸ τὴν ἔννοια καὶ ὕστερα νὰ «τεθῆ» κι αὐτό, ἄλλος τρόπος δὲν ὑπάρχει· εἶναι λοιπὸν οὐσιαστικὰ τὸ

ἀποτέλεσμα, ἀφοῦ παίρνει τὴν ὑπόστασή του μὲ τὸ μέσο ἑνὸς ἄλλου, τῆς ἔννοιας, μόνο δηλ. τὴ στιγμή πού γίνεται γνώση. Αὐτὴ ἡ πορεία ἀπὸ τὸ ἀφηρημένο στὸ συγκεκριμένο εἶναι ἡ «μεθοδικὴ θέση» καὶ βγαίνει ἀπὸ τὴν ὀρθολογικὴ ἀντίληψη, εἶναι ἡ προϋπόθεση στὸ σύστημα τοῦ Hegel καὶ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ καθορίσει καὶ τὴ μέθοδο. Σ' αὐτὴν ὅμως ὑπάρχει μιὰ ἀντινομία. Ὁ Hegel ὑποστηρίζει πὼς τὸ «ἀποτέλεσμα» εἶναι τὸ ἀπόλυτο, καὶ ἡ ἀρχὴ εἶναι τὸ ἀφηρημένο («Also ist das Absolute wesentlich als Resultat zu begreifen»)¹. Ὅμως ἡ ἀρχὴ δὲν εἶναι ἡ αἰτία, ἡ αἰτία εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα. Τὸ ἀφηρημένο λοιπὸν εἶναι πρὶν ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο, ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποτέλεσμα ὅμως εἶναι τὸ ἀπόλυτο. Αὐτὲς οἱ δυὸ θέσεις βγαίνουν ἀπὸ τὶς βάσεις τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ καθορίζουν καὶ τὴ μέθοδο. «Ἡ πορεία πρὸς τὰ ἔμπροσ ἐῖναι ἓνα γύρισμα στὴν αἰτία, στὸ πηγαιῖο καὶ στὸ ἀληθινό, ἀπ' ὅπου ἐξαρτᾶται ἐκεῖνο μὲ τὸ ὁποῖο γίνεται ἡ ἀρχὴ καὶ φανερόνεται πραγματικά»².

Γίνεται ὅμως φανερὴ μέσα στὴ μέθοδο ἡ ἐσωτερικὴ ἀντινομία πού πηγάζει ἀπὸ τὶς βάσεις τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Γιατὶ τὸ ἀπόλυτο τὸ λέγει ὁ Hegel ἀποτέλεσμα, τὸ θεωρεῖ ὅμως καὶ αἰτία τῶν ἄλλων. Ὅλοι οἱ ἔννοιακοὶ διορισμοὶ ἀνήκουν στὸ ἀπόλυτο, στὴν ἰδέα, καὶ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ «τεθῆ» τοῦτο, ἐπειδὴ σύμφωνα μὲ τὴ βάση πρέπει νὰ τεθοῦν πρῶτα αὐτοί, ἀφοῦ εἶναι οἱ προϋποθέσεις του. Τὸ θεωρεῖ ἀκόμα τὸ ἀπόλυτο κι αἰτία σ' ὅλα τὰ ἄλλα, ὅπως εἴπαμε. Κι ὅμως δὲν εἶναι τὸ πρῶτο, παρὰ τὸ τέλος· πρῶτο ἔρχεται τὸ ἀφηρημένο, αὐτὸ πού πραγματικὰ εἶναι μόνο μιὰ διάμεση στιγμή (Moment), διορισμὸς γιὰ ἓνα ἄλλο καὶ δὲν εἶναι «γιὰ τὸν ἑαυτό του» καὶ οὔτε «καθαυτό», παρὰ ἔχει τεθῆ ἀναγκαστικὰ ἀκριβῶς ἀπὸ κεῖνο πού διορίζει καὶ ὑπάρχει σὰ διορισμὸς του μόνο. Τὸ ἀπόλυτο λοιπὸν εἶναι ἡ αἰτία τῶν διορισμῶν, ἀφοῦ μὲ τὸ μέσο του μπαίνουν αὐτοί. Ἡ σχέση αὐτὴ ὑπάρχει σ' ὅλη τὴν πορεία, δηλ. καὶ ἀνάμεσα σὲ κάθε δυὸ ἔννοιες πού ἀκολουθοῦν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη,

¹ Hegel, *Phaenomenologie*, Vorrede II, I.

² Hegel, *Werke* III, σ. 64.

ὅπως καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ὅλες συνολικὰ μὲ τὸ τέλος. Κάθε ἔννοια ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι ἡ αἰτία γιὰ τὴν προηγούμενη, αὐτὴ λοιπὸν «θέτει», αὐτὴ εἶναι ἡ προϋπόθεσή της· καὶ ἡ προηγούμενη εἶναι ὁ ἀφηρημένος διορισμὸς στὴν ἀκόλουθη, ποὺ εἶναι σχετικὰ περισσότερο συγκεκριμένη. Ἡ ἐπόμενη ἔννοια εἶναι ἡ αἰτία, ἐκείνη ποὺ πρέπει νὰ θέτει κι ὅμως πρέπει αὐτὴ νὰ τεθῆ ἀπὸ τὴν προηγούμενη. Ἔτσι προχωρεῖ ἡ ἐξελικτικὴ διαλεκτικὴ πάντοτε στὸ κατοπινό, στὸ ἀνώτερο, στὸ πρῶτο, ποὺ ὅμως ἀναγκαστικὰ μένει τελευταῖο.

Τὶς ἀντινομίες καὶ δυσκολίες μεγαλώνει τὸ ζήτημα τῆς ἀρχῆς, γιατί, κατὰ τὸν Hegel, ἡ ἀρχὴ δὲν εἶναι τυχαία ἀλλὰ αὐστηρότατα καθωρισμένη: «Γι' αὐτὸν τὸ λόγο, ἐπειδὴ τὸ ἀποτέλεσμα παρουσιάζεται σὰν ἀπόλυτη αἰτία, ἡ πρόοδος σ' αὐτὴ τὴ γνώση δὲν εἶναι κάτι τὸ προσωρινό, οὔτε τὸ προβληματικὸ καὶ ὑποθετικόν, παρὰ ὀφείλει νὰ καθορίζεται ἀπὸ τὴ φύση ποὺ ἔχει τὸ πρᾶγμα κι ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του. Δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ ἀρχὴ κάτι τυχαῖο καὶ παραδεγμένο μόνο προσωρινά· οὔτε κι ἀκόμη εἶναι κάτι ποὺ φανερώνεται μὲ τυχαῖο τρόπο καὶ ποὺ τὸ προϋποθέτουν ἔτσι καὶ ὕστερα ἀποδείχνεται πὼς σωστὸ ἔκαναν καὶ τὸ ἔβαλαν γιὰ ἀρχή»¹.

Ἡ ἀρχὴ λοιπὸν ἔρχεται πρὶν ἀπ' ὅλα τὰ ἀκόλουθα, εἶναι τὸ ἀναγκαῖο πρότερο. Κάθε προηγούμενη ἔννοια γίνεται ὁ ἀπαραίτητος ὅρος γιὰ τὸ φανέρωμα τῆς κατοπινῆς, πρέπει νὰ τεθῆ αὐτὴ γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ προχωρήσουμε στοὺς ἀκόλουθους διορισμούς. Παραπάνω ὅμως εἶδαμε, πὼς ἡ ἀκόλουθη εἶναι ἡ αἰτία τῆς προηγούμενης, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ξεχωρίζεται ἡ αἰτία ἀπὸ τὶς συνθηκες, τοὺς ὅρους. «Στὶς συνθηκες στέκεται ἀντιμέτωπη ἡ αἰτιολογικὴ σχέση»². Τώρα ἔχουμε τὴν ἀντίστροφη πορεία, κάθε προηγούμενη ἔννοια εἶναι ὁ ὅρος τῆς ἀκόλουθης, καὶ αὐτὴ ἡ δεύτερη πάλι εἶναι ἡ αἰτία τῆς πρώτης. «Ὑπάρχει κάτι ὄχι μόνο μὲ τὸ μέσο τῶν ὄρων του, ἐξὸν ἀπ' αὐτοὺς ἔχει τὸ κάθε τι καὶ τὴν αἰτία του»³.

¹ Werke III, σ. 66.

² Werke IV, 1834, σ. 109.

³ Ἰδιο ἔργο, ἴδια σελ.

Ἡ λογικὴ σειρά πὺ ἀκολουθοῦν οἱ ἔννοιες εἶναι γέννημα τοῦ τελευταίου, πὺ δὲν εἶναι παρὰ τὸ ἀπόλυτο, ἡ ἰδέα· αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπόλυτη αἰτία τους, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ τεθῆ, παρὰ ἅμα τεθοῦν πρωτίτερα ὅλες οἱ ἔννοιες πὺ εἶναι οἱ ὅροι της, οἱ συνθῆκες της. Αἰτία λοιπὸν καὶ ὅροι χωρίζονται ὀλωσδιόλου καὶ κάτω ἀπὸ τὸ χωρισμὸ αὐτὸ φαίνεται πολὺ καθαρὰ πὺς ἀποξενώνονται ἀνάμεσά τους ἡ συνοχὴ τῶν ἐννοιῶν καὶ ἡ συνοχὴ τῆς αἰτιολογίας τοῦ εἶναι.

«Ἡ συνθήκη εἶναι τόσο τὸ ἄμεσο ὥστε γίνεται ἡ προϋπόθεση τῆς αἰτίας»¹. Εἶναι τὸ πρῶτο καὶ χωρὶς νὰ τεθῆ αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ τεθῆ τίποτε ἄλλο, εἶναι τὸ «ἀναγκαῖο πρότερο στὴ νοητικὴ πορεία». Καὶ ὅμως ἡ αἰτία εἶναι ἐκεῖνο πὺ μὲ τὸ μέσο του ὑπάρχει κάτι, εἶναι τὸ «τέλος» ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης. Ὅ,τι ἔχει φανερωθῆ καὶ τεθῆ στὴ λογικὴ πορεία εἶναι τοῦτο τὸ τελευταῖο. Αὐτὸ εἶναι ἡ αἰτία κι αὐτὸ εἶναι τὸ πρότερο.

Ὁ Hegel ὑποστηρίζει πὺς «τὸ πρῶτο εἶναι καὶ τελευταῖο, καὶ τὸ τελευταῖο εἶναι καὶ τὸ πρῶτο»². Ἐδῶ ὅμως φανερόνεται καθαρὸς δυῖσμός καὶ ὄχι ἀπόλυτη ἐνότητα, γιὰ τὸ ὄν ἔρχεται πρῶτο κατὰ τὸ εἶναι του, γιὰ τὴ νόηση ὅμως μένει τελευταῖο.

Καὶ δὲν μπορούσε νὰ γίνεῖ ἄλλιῶς. Ὁ ὀρθολογικὸς δυῖσμός πὺ χώρισε τὸ ἄμεσο ὄν ἀπὸ τὴν ἔννοια, προβάλλει τώρα στὴ μέθοδο καὶ ἀποξενώνει ὀλότελα τὶς συνθῆκες, τοὺς ὅρους ἀπὸ τὴν αἰτία.

Ἀπὸ ὅσα εἶπαμε φαίνεται καθαρὰ πὺς ἡ μέθοδος ἀκολουθεῖ ὀρισμένη ἀπὸ πρὶν πορεία. Κι ὅμως θὰ ἔπρεπε σύμφωνα μὲ τὶς ὑποσχέσεις της νὰ εἶχε ἀπόλυτη ἐλευθερία στὴν κίνησή της, νὰ μπορούσε νὰ πηγαίνει ἀπὸ τὸ κάθε σημεῖο πρὸς τὴν κάθε διεύθυνση, γιὰ τὸ οἱ συνάφειες πὺ βρίσκει καὶ παρουσιάζει δὲν εἶναι δικές της παρὰ τὶς βρίσκει μέσα στὰ πράγματα καὶ ἀναγνωρίζει πὺς κι αὐτὴ βγαίνει ἀπ' αὐτά. Θὰ ἔπρεπε ἡ διαλεχτικὴ νὰ κανονιστῆ, νὰ μορφωθῆ μέσα σ' αὐτὰ κι ὄχι νὰ ὀρίσει ἀπὸ τὰ πρὶν τὴν πορεία

¹ Ἰδίο ἔργο, σ. 108.

² Werke III, σ. 65.

της. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἐλευθερία στὴν κατεύθυνσή της, κάθε ἀκόλουθη ἔννοια εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς πρωτιτερινῆς, ἡ αἰτία της, ἐκείνη πού «θέτει», ἀλλὰ καὶ ἡ προηγούμενη τῆς εἶναι ὁ ἀπαραίτητος ὅρος γιὰ τὸ φανέρωμά της· «ὁ προοδευτικὸς διορισμὸς εἶναι ἀναδρομικὴ θεμελίωση», δηλ. ὁ τυπικὸς νόμος τῆς διαλεκτικῆς μᾶς δίνει τὴν ἀκόλουθη εἰκόνα. Κάθε ἀντίθεση μᾶς φέρνει ἀναγκαστικὰ σὲ σύνθεση πού εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς πρωτιτερινῆς, τῆς κατώτερης ἔννοιας. Αὐτὴ ἡ κατεύθυνση πρὸς τὰ πάνω δὲν μπορεῖ πουθενὰ καὶ ποτὲ ν' ἀντιστραφῇ. Τὸ ξεκίνημα στὴ λογικὴ γίνεται ἀπὸ ἕνα σημεῖο, πού εἶναι τὸ ἀπλούστατο καὶ φτωχότατο, ἐνῶ τὸ τελευταῖο εἶναι πιὸ ὀλοκληρωμένο καὶ πιὸ συγκεκριμένο. Κάθε βῆμα εἶναι αὐξηση καὶ προαγωγή, ὅλη ἡ πορεία εἶναι μιὰ καὶ μοναδική, μεγάλη, ἀξεχώριστη «πού δὲν μπορεῖ ὅμως ν' ἀναστραφῇ», παρατηρεῖ ὁ N. Hartmann ἐξετάζοντας τὸ ζήτημα ἀπὸ ἄλλη ἄποψη ¹.

Στὴ λογικὴ αὐτὴ συνάφεια ἡ αἰτία, πού εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ὄλων, φανερώνεται τελευταία καὶ κείνο πού ὑπάρχει ἐξ αἰτίας της γίνεται ὁ ὅρος της, κάτι πού δὲν εἶναι κατὰ τὸν Hegel προσωρινό, παρὰ εἶναι ἀναγκαστικὰ τὸ «πρότερο». Στὴ μέθοδο αὐτὴ λοιπὸν ὅλα πρέπει νὰ «θέτονται» πρὶν ἀπὸ τὴν αἰτία τους, ἀφοῦ γίνονται οἱ ὅροι της, οἱ συνθηκῆς της· δηλ. κατὰ περίεργο τρόπο θέτονται πρωτίτερα ἀπὸ κείνο πού μὲ τὸ μέσο του πρέπει νὰ τεθοῦν. Εἶναι φανερὸ πὼς ἡ μέθοδος δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσει ἀντικειμενικά, ἡ λογικὴ αὐτὴ ἀλληλουχία εἶναι ὀλωσδιόλου ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὸ ὄν, δὲν εἶναι δεμένη στὸ ἀντικείμενο. Ἡ κίνηση τῆς διαλεκτικῆς, ὅπως θὰ δοῦμε, δὲν εἶναι καὶ ἡ κίνηση τοῦ ἴδιου τοῦ ἀντικειμένου. Οἱ κατηγορίες παρουσιάζονται στὴν πορεία της μὲ ἀντίστροφη σειρὰ ἀπὸ κείνη πού βγαίνουν ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ ἀπόλυτου.

Ἡ ἀντίστροφη αὐτὴ διάταξη ἔχει καὶ ἄλλες συνέπειες. Εἶδαμε πὼς κάθε ἔννοια ἔχει τὴν ἀλήθεια της στὴν ἀκόλουθη, αὐτὴ ἡ ἴδια δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτὸ της, παρὰ εἶναι μόνο μιὰ διάμεση

¹ Die Philosophie des deutschen Idealismus, Hegel, σ. 193.

στιγμή. Καθένας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς διορισμοὺς δὲν ἔχει μέσα του τὴν ἀλήθεια, δὲν εἶναι αὐτὸ πὺν ἔχει τευθῆ παρὰ μιὰ προσωρινὴ στιγμή, ἓνα Moment, πὺν δὲν ἔχει ὕπαρξη δική της παρὰ ὕπαρχει μέσα σ' ἓνα ἄλλο (sie bestehen nur in einem Anderen.... sie bestehen nicht für sich) ¹. Γίνεται μιὰ ἀδιάκοπη ἀνάβαση ὅπου ἡ κάθε βαθμίδα δὲν ἀληθεύει γιὰ τὸν ἑαυτὸ της παρὰ γιὰ τὴν ἀκόλουθη καὶ αὐτὴ πάλι γιὰ τὴν παρακάτω. Καὶ ἐνῶ ἡ ἀκόλουθη εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς προηγούμενης, ὁμως γιὰ νὰ παρουσιαστῆ αὐτὴ πὺν εἶναι πὺν συγκεκριμένη, πρέπει νὰ προηγηθῆ ἡ πὺν ἀφηρημένη, τοῦτο ἐπαναλαμβάνεται σ' ὅλη τὴν πορεία. Σ' αὐτὴ τὴν πρόοδο βλέπουμε καθαρὰ πὺν προχωροῦμε πάντοτε ἀπὸ ἀφηρημένη ἔννοια σὲ ἄλλη ἀφηρημένη πάλι καὶ στὸ τέλος φτάνουμε στὴν ἀπόλυτη ἰδέα πὺν εἶναι τὸ ὄν. Ἐδῶ πὺν γίνεται ὀλοφάνερη ἡ ἀποξένωση τοῦ εἶναι καὶ τοῦ νοεῖν. Ἡ λογικὴ πορεία δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβει τὸ ἀντικείμενο, μένει ἔξω ἀπὸ τὸ ὄν καὶ εἶναι ὀλότελα ὑποκειμενικὴ. Ἄν φανέρωνε πραγματικὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἐνότητα τῶν δυὸ στοιχείων, τότε θὰ εἶχε ἀρθῆ στὴν ἔννοια ὄχι κάτι περιφερειακὸ καὶ ἐπιφανειακὸ, παρὰ δίχως ἄλλο ἐκεῖνο πὺν θὰ θέσει τὸ ἀπόλυτο σὰν ἀπόλυτο καὶ σὰν ἐκεῖνο πὺν δίνει ὕπαρξη σὲ ὅλα. Ἀντίθετα ὁμως, ἐδῶ εἶναι δυὸ ὀλωσδιόλου χωριστά. Ἡ γνώση προχωρεῖ καὶ ψάχνει ὡς πὺν νὰ βρεῖ τὸ ὄν, ἐνῶ ἀφανίζει μετὴ σειρά καὶ δὲ θεωρεῖ ἀληθινὸ ὄ,τι πρωτίτερα εἶχε καταχτήσει. Καταλαβαίνουμε καλύτερα τὸ δυῖσμό ὅταν προσέξουμε στὸν ἴδιο τὸν Hegel πὺν λέγει «πὺν οἱ διορισμοὶ γίνονται τόσο ἰδεατοί, ὥστε εἶναι διάφοροι ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο ἀπ' ὅπου βγῆκαν· καὶ μάλιστα διαφέρουν τόσο πολὺ, ὥστε τὸ δεύτερο νὰ λογαριάζεται ἀντίθετα σὰν τὸ πραγματικὸ» ². Ὅλη ἡ ἐννοιακὴ πορεία γίνεται γιὰ νὰ φτάσουμε στὸ ὄν, ἀλλὰ καὶ τὸ τελευταῖο ἀκόμη βῆμα, ἡ τελευταία βαθμίδα, ἡ «καθαρὴ ἰδέα» δὲν μπόρεσε νὰ βγῆ ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα. Γίνεται μιὰ ἀδιάκοπη ζήτηση τοῦ εἶναι, δὲν πετυχαίνεται

¹ Werke III, σ. 91.

² Ἰδιο ἔργο, σ. 169.

ὅμως ἡ ἐσωτερικὴ συνύφανσή του μὲ τὴ νόηση, στὸ τέλος δὲν κατορθώνουν οἱ ἐννοιακοὶ διορισμοὶ νὰ εἶναι πραγματικὰ διορισμοὶ τοῦ Εἶναι.

Εἶδαμε πὼς τὸ περιεχόμενο τοῦ Εἶναι ἔχει τοποθετηθῆ στὴν ἐννοιά του πὺ εἶναι καὶ ἡ ἀλήθεια του, δηλ. αὐτὸ τὸ ὄν. Τώρα πρέπει ἡ ἀφηρημένη αὐτὴ ἐννοια νὰ κινηθῆ καὶ νὰ τεθῆ σὰν τὸ «ἕτερο» καὶ νὰ ξαναθέσει ὀλόκληρη τὴν ποικιλία τοῦ Εἶναι. Πὼς θὰ φανταστοῦμε τὴν κίνηση αὐτὴ, ἔχει τὴ δυναμικότητα πὺ ζητοῦμε; Ἡ κίνηση ἀρχίζει μὲ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα, σύμφωνα μὲ τὶς βάσεις πὺ ἔχει τὸ σύστημα, ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη ἐννοια. Αὐτὴ εἶναι τὸ ἀπόλυτο πρότερο καὶ τὸ συγκεκριμένο εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα. Στὴν πορεία ὅμως αὐτὴ οἱ ἀφηρημένες ἐννοιας δὲν ὑπάρχουν γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους παρὰ μέσα σὲ ἓνα ἄλλο. Πρέπει λοιπὸν νὰ τεθοῦν ἀπ' αὐτὸ τὸ ἄλλο. Ὡστε ἐκεῖνο πὺ εἶχε παρουσιαστῆ πρωτίτερα δὲν ἦταν τὸ ἀληθινὸ, ἐπειδὴ ἡ ἀλήθεια ὑπάρχει στὴν ἀκόλουθη ἐννοια. Καὶ γιὰ νὰ βρεθῆ αὐτὴ ἡ ἀλήθεια, πρέπει ν' ἀποδειχθῆ πὺς ἡ ἀφηρημένη ἐννοια δὲν εἶναι αὐτὸ πὺ ἔχει τεθῆ, ἀλλὰ τὸ ἄλλο, τὸ ἀκόλουθο. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο μέσα σὲ κάθε ἐννοια ξεσπᾶ ἡ ἀντίφαση καὶ τοῦτο τὸ κατασκευάσμα πηγάζει ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Κάθε ἐννοια ἔχει «κατ' ἀρχὴν» τὴν ἀλήθεια της στὴν ἀκόλουθη, ὥστε δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ ἀλήθεια, ἀλλὰ ἡ ἄλλη καὶ γι' αὐτὸ ὀφείλει νὰ ἀρθῆ σ' ἐκείνη. Ὁ Hegel κανονίζει ἔτσι τὴν πορεία: θέτει μιὰ ἐννοια ὀλότελα ἀφηρημένη καὶ ἀπομονωμένη καὶ τὴν ὀρίζει τέτια ἀφοῦ τὴν ἔχει θέσει πρὶν ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο ὅπου κυρίως ἔχει καὶ τὴν ὑπόστασή της. Ἀμέσως ὅμως μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἐννοια γεννιέται μιὰ ἀντίφαση, δὲν εἶναι ἐκεῖνο πὺ ἔχει τεθῆ ἀλλὰ κάτι ἄλλο, καὶ μάλιστα αὐτὸ τὸ κάτι ἄλλο εἶναι ἡ ἀλήθεια της κι ὄχι τὸ περιεχόμενο πὺ τῆς εἶχε δοθῆ στὴν ἀρχή. Ἡ καλύτερα, γιὰ νὰ μείνουμε στὸ τριαδικό του σχῆμα, κάθε ἐννοια ὅταν τὴν πάρουμε καθαυτὴ, μονωμένη, σὰν ἀφαίρεση, μεταβάλλεται στὴν ἀντίθετή της· φτάνει λοιπὸν νὰ τεθῆ ἡ πρώτη ἐννοια γιὰ νὰ τεθῆ στὴ στιγμή καὶ ἡ ἀντίθετη, πὺ πάλι κι αὐτὴ σὰν παίρνεται μονάχη της εἶναι μιὰ ἀντίφαση, δηλ. καταντᾶ ὀλωσδιόλου ἄμεσα κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της.